
МАЛЬЦЕВА О.В.,
кандидат філософських наук,
доцент, кафедра соціології та
соціальної роботи,
Приазовський державний
технічний університет,
м. Маріуполь

БЛАЗЕНЬ, КЛОУН, ПЛУТЯГА, ДУРЕНЬ ЯК СОЦІАЛЬНІ ПРОВІДНИКИ СМІХОВОЇ СТИХІЇ

У статті досліджується міфологічний архетип сміхової стихії – трікстер, а також аналізується роль його соціальних масок: блазня, клоуна, ловкача, дурня як провідників сміхових настроїв в суспільстві. Вказується на особливе місце трікстерського міфу в поясненні стану постмодерного суспільства.

Ключові слова: трікстер, архетипи сміхової стихії, блазень, клоун, плутяга, дурень, сміхова поведінка, антиповедінка, постмодерна трікстеріада, постмодерне суспільство.

В статье исследуется мифологический архетип смеховой стихии – трикстер, а также анализируется роль его социальных масок: шута, клоуна, ловкача, дурака как проводников смеховых настроений в обществе. Указывается на особое место трикстерского мифа в пояснении состояния постмодерного общества.

Ключевые слова: трикстер, архетипы смеховой стихии, шут, клоун, ловкач, дурак, смеховое поведение, антиповедение, постмодерная трикстериада, постмодерное общество.

The article studies the mythological archetype of a laughter element - a trickster, and analyzes the role of his social masks such as a jester, a clown, a trickster, a fool as conductors of the laughter element in the society. It indicates a special place of trickster myth in the explanation of the postmodern society state. It is shown that laughter in the postmodern society acts as an attractor (conductor) of changes, and the comic carriers perform certain social roles, which are based on the archetypal component. Since, in the conditions of social and cultural

shifts, the role reality is transformed into a play reality, where the mask is a myth, the myth, in its turn, puts on a mask of social reality. These roles represent the transcendental social authority, gaining philosophical and ontological status. In contrast to the theatrical masks, which are being put on deliberately for someone to "play" (pretend), trickster play of masks spontaneously unfolds in the society. People who become its "victims" sometimes do not even know whose function their social mask performs and what impact it has on the social environment.

Key words: *trickster, archetype of laughter element, jester, clown, fool, laughter behavior, antibehavior, postmodern triksteriada, postmodern society.*

Постановка проблеми. Вхідження сучасного людства в новий стан розвитку з усією очевидністю демонструє зміну загальної соціокультурної атмосфери, котра все частіше характеризується скрізь призму гри, міфу, архетипу, антиповедінки. Опис постмодерністської реальності здебільшого відбувається за допомогою протиставлення елементів опозиції «ігрове (сміхове)-серйозне», де друге помітно поступається першому. Говорячи тут про «постмодерністську реальність», ми маємо на увазі не панування певного високоінтелектуального теоретичного масиву, на котрому розуміється вузьке коло спеціалістів, а очевидні реалії доби, яка помітно відрізняється від епохи модерну з її прагненням всезагального порядку та систематизації. Головним проявом ігри сьогодні виступає тотальна карнавалізація суспільства та безліч різноманітних форм сміхової антиповедінки, що охоплюють усі його сфери. Такі «відхилення» зазвичай вважаються неприпустимими в рамках упорядкованого соціального простору. Звідси в соціально-філософських дослідженнях виникає особлива увага до основного носія сміхового начала, героя архайчних міфів – трікстера. Це пояснюється тим, що «...соціальна увага у сучасних (або у постсучасних) обставинах все одно оперує не лише свідомими, раціональними, певним чином система-

тизованими образами, але й образами архетиповими, міфологічними. Соціальне несвідоме привласнює собі певні стереотипи, включаючи їх у соціальну дійсність, диктуючи зразки та моделі поведінки в суспільстві» [1, с. 9-15]. Вочевидь, образ трікстера стимулює настрої, що пов'язані з примірянням ігрових, карнавальних масок як дієвого засобу «захисту від плюнків та ляпасів» занадто раціонально організованого соціуму, тобто сприяє ірраціоналізації й підвищеній хаосомності суспільного життя.

Обґрунтування актуальності.

Сприймаючи суспільну організацію виключно раціонально, зрозуміти усе різноманіття соціальних проявів неможливо. Ірраціональні, неусвідомлені та несвідомі явища, тобто ті, що виходять за межі свідомої референції, також повинні знайти своє місце в науковому уявленні про суспільство та соціальну взаємодію. Отже актуальним науковим завданням постає з'ясування ролі соціальних масок трікстера, що виступають провідниками надіндивідуальної сміхової стихії в постмодерному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Присутність несвідомого в соціальному просторі вже знайшло відображення в працях Е. Дюркгейма, К. Юнга, З. Баумана, Р. Парка, Е. Берджесса, Н. Еліаса, Г. Бейтсона, Ю. Лотмана, З. Сікевіч. Вони до-

вели, що «досвідомі» й несвідомі відчуття і образи відіграють важливу, а іноді вирішальну, роль при встановленні та підтримці соціального порядку як системи відносин і дистанцій між групами та індивідами, оскільки базуються на древніх архетипах поведінки, антропологічній оцінці, почутті «ми» – «не-ми». Завдяки роботам М. Бахтіна, Г. Лебона, Г. Тарда, Г. Блумера, Н. Смілзера та ін. був розкритий механізм реального втілення несвідомого у феномені масової поведінки, редукованих, спрощених форм соціальної взаємодії, що долають вимоги нормативного поведінки в суспільстві, та демонструють пряме протиставлення ньому. Також для нашого дослідження велике значення має концепція символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер, Ч. Кулі), що тлумачить соціальну взаємодію людей через посередництво знаків, значень, символів. З цих позицій сприйняття людей один одним у соціумі й утворення нового змісту, сенсу та цінностей відбувається шляхом інтерпретацій реципієнтом тих смислових значень, що він «зчитує» в процесі соціальної комунікації здебільшого несвідомо. П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель у своїх роботах показали процедури символізації дійсності, коли остання може містити як обумовлені мислєдіяльністю верифіковані форми, так і зовсім несвідомі. Особливої уваги заслуговують роботи, що присвячені виявленню сутнісних рис архетипу трікстера (П. Радін, К. Керенї, К. Юнг, М. Бахтін, Є. Мелетінський, Д. Гаврилов, А. Козінцев та ін.) та зв'язку трікстерського міфу з вченням про порядок і хаос (Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стенгерс, С. Капіца, Ю. Лотман, В. Василькова, С. Курдюмов, Г. Малинецький, О. Князева, М. Хренов та ін.)

Виокремлення області дослідження. За наявності великого масиву досліджень щодо визначення архетипових рис трікстера в антропології та психології, виявлення історичних, етнографічних та культурологічних зразків прояву цього мі-

фологічного образу поки недостатньо розкритим є механізм прояву трікстера саме як носія сміхової стихії та перетворення останньої з надіндивідуального утворення на проявлені в соціумі уособлених носіїв сміхових настроїв з притаманною їм специфічною поведінкою та соціальними функціями.

Метою даної статті є дослідження ролі міфологічного архетипу сміхової стихії – трікстера для пояснення стану постмодерного суспільства, а також аналіз функціональної ролі його соціальних масок: блазня, клоуна, ловчака, дурня як провідників сміхових настроїв в суспільстві. На досягнення мети виконано **проміжні завдання**: по-перше, досліджено причини перетворення постмодерного суспільства на середовище глобальної трікстеріади; по-друге, проаналізовано механізм соціалізації архетипу трікстера в новітніх умовах; по-третє, визначено сутність соціальних масок трікстера: блазня, клоуна, плутяги, дурня та їх соціальних ролей і функцій в постмодерному суспільстві.

Методологію дослідження склали системний, структурно-функціональний, порівняльний аналіз, окремі прийоми соціологічних та психологічних досліджень, елементи синергетичної парадигми.

Виклад основного матеріалу. Більшість соціальних дослідників констатують той факт, що сучасне суспільство постає сильно фрагментованим, позбавленим абсолютних цінностей та загальнозначущих істин, таким, що втратило віру у наукову раціональність і прогрес. Сьогодні чіткі системи ієрархій, в тому числі ієрархії смислів поступилися місцем плюралізму в оцінках, відносності й еkleктиці «знаків і образів, що вільно плавають», множинності точок зору. Суспільна свідомість в цьому випадку, будучи за формою цілковито раціональною та доцільною, в той же час за своєю суттю і способом розбудови пояснень соціального світу регресує до примітивних, архаїчних зразків. Явища ін-

версії, регресії, редукції складного до простого спостерігаються особливо яскраво в умовах постмодерної соціальної аномії й радикальної зміни картини світу. Теоретики постмодерну (Ж.Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр) на місці універсальних конструкцій класичного суспільства «вбачають» лише ситуативний, неусталений стан «коливання». Хаос і відносність постмодерністських моделей суспільства несуть із собою безсумнівну загрозу відхиленя та розпаду, але імовірність виживання у них стверджується за рахунок визнання різноманіття й збільшення можливостей індивідуальної самореалізації й творчого потенціалу. Усе це разом взате створює запит на нову активність несвідомого як законного засобу соціальних трансформацій, що виконує інтегруючу роль й має здатність до креативного синтезу. Адже у всьому просторі «соціального» несвідоме присутнє як в персональному, колективному, так і в загальносуспільному різновидах.

Там, де раціональна свідомість оперує аналізом, логікою, порівнянням, пошуками спільного та відмінного, перевіркою інформації та рефлексією над засадами власного міркування, у несвідомого спрацьовує інший інструментарій: аналогія, ототожнення, жива емоція, нечуттєвість до протиріч, повернення до синкретизму, образ, символ, знак, синтез. Серед значимого відсутня рефлексія, що сприяє безконтрольності існування. Спонтанність, стихійність включення несвідомого напряму пов'язана із механізмом захисної реакції та «вмикається» завдяки первісним алгоритмам поведінки. Коли «раціо» мовчить, починає подавати свій голос «колективне несвідоме», тобто проявляється здатність тлумачити навколишній світ через знакові структури культури (архетипи, за К. Юнгом), певні міфологічні системи. Міфологічне мислення порівняно з «сучасним» є архаїчним, але

воно збереглося як рудимент, хоча й відійшло в область несвідомого. Оживлення міфологічного світосприйняття характерно для перехідних станів суспільства, коли несвідоме виходить на поверхню, а іноді й зовсім замінює раціональні пояснення, особливо в умовах розгулу соціального хаосу. Беручи до уваги ці закономірності, Т. Хакен, І. Пригожин, І. Стенрегс, С. Капіца, Ю. Лотман, В. Василькова, С. Курдюмов, Г. Малинецький, О. Князева, М. Хренов зауважують на тому, що постмодерністські зрушення сприяють оживленню саме трікстерського міфу. Вони навіть називають те, що відбувається сьогодні у суспільному житті, постсучасною трікстеріадою. По суті, оця трікстеріада – це міф у дії, міф, що розгортається у нас на очах, причому, сміх, антиповедінка, що прослизає у всі шпарини ще донедавна внормованого соціального буття, ніколи не мали такого глобального масштабу.

Трікстер тепер вже не сприймається лишень як брутальний антигерой або, навпаки, як його дзеркальне перевтілення – креативний культурний герой. Це не просто персонаж примітивних космогонічних міфів, таке собі дуальне породження архаїчної свідомості, яке виправдовувало періодичне та тимчасове перевертання з ніг на голову всього усталеного і дозволяло сміятися над тим, що уявлялося надмірно високим і священним, коли дотримання інституалізованих норм ставало нестерпним. Пройшовши шляхом історичної модифікації та все ще зберігаючи «амплуа» уособлення сміхової, хаотичної стихії, трікстер новітніх часів став певним знаком, символом, семіотичною фігурою, за допомогою якої прочитуються та тлумачаться визначені соціокультурні зрушення [2].

Трікстер постмодерної доби є втіленням сили, котра діє ініціатором і каталізатором суспільних процесів, що маркують перехідний момент історії, зміну вектору

соціокультурного розвитку. Аналізуючи постать трікстера, К. Юнг підкреслював, що цей міфологічний персонаж є уособленням сміхової стихії, завдяки чому у архаїчній свідомості відбивалося складне розуміння світобудови, в якому в силу синкретичності первісного світогляду поєднувалося серйозне й смішне, героїчне й комічне, світ культури та світ природи, культурний герой та його демонологічно-комічна протилежність [3].

У сучасному плуначенні це поняття має численну кількість синонімів, або слів, близьких за змістом: блазень, скоморох, ловкач, плутяга, обманщик, дурень або паяц. Усі вони в тій чи іншій мірі відбивають окремі сторони трікстерської природи. Ці соціальні іпостасі трікстера далі ми будемо називати «архетипами сміхової стихії», особливо виділяючи найбільш узагальнені: *блазень, клоун, плутяга, дурень* [4]. Хоча, слід визнати, що ця класифікація є достатньо умовною, оскільки цим чотирьом архетипам сміхової стихії властиво обмінюватися своїми нарядами й атрибутами, щоб приховувати своє справжнє обличчя. Звісно, стверджуючи панування трікстерського міфу в постмодерному середовищі, ми мали на увазі не якусь деперсоніфіковану стихію або конкретні театральні маски та ляльки з ринкової і святкової площі. Сміх в постмодерному суспільстві виступає як атрактор (провідник) перемін, отже йдеться про тих носіїв сміхових настроїв, котрі виконують в суспільстві певні соціальні ролі, в основі яких є архетипова складова. А оскільки в умовах соціокультурних зсувів *рольова реальність трансформується в ігрову, де маска є міфом, то і міф у свою чергу одягає маску соціальної реальності. Тобто певні соціальні ролі виступають трансцендентальною соціальною інстанцією, набуваючи філософсько-онтологічного статусу. Люди, що виконують ці ролі, стають головними персонажами трікстерської гри й транслюють у соціум визначені меседжі. Використовуючи термінологію Е.*

Бернса, далі ми розглядаємо «ігри, що в них грають люди», а не «людей, що грають у ігри». Тут проглядається відмінність театральних масок, котрі свідомо надягають, щоб когось «грати» (зображувати) від трікстерської гри масок, що стихійно розгортається у соціумі й «заручниками» якої стають люди, іноді навіть не здогадуючись про те, чію функцію прикриває їх соціальна маска та якими є впливи цієї гри на соціальне оточення [5]. Через численні приклади виявлення притаманних трікстеру якостей та способів діяльності в соціокультурному середовищі з боку так званих «окремих діячів історії» та «маси» сьогодення суспільне життя співвідноситься з відчайдушною трікстеріадою.

Самим зворушливим сміховим архетипом є *клоун*, що виступає виразом крайнього ступеня самозаперечення людини, граничної матеріалізації неприродності того стану, в якому вона опинилася, протиставивши себе природі. Він хронічний невдаха, чий плани ніколи не втілюються в життя, його напудрене біле обличчя – це маска смерті та смертності, знак людської просторово-часової обмеженості, марності будь-яких наших зазіхань на «велике» і «вічне», постійної невідповідності обставинам та вимогам ситуації. Архетип клоуна надягає різні соціальні маски, тому ми іноді не одразу впізнаємо схожість положень, здавалось б не сумісних фігур. Клоун часто ховається за «маленькою людиною у великому місті», пересічним бідолахою, нещасним емігрантом, інтелігентом, «що ще й в окулярах і шляпі», тривіальним незграбою, але інколи в клоунському амплуа виступає президент країни (приміром, Дж. Буш молодший, який постійно потрапляв у пригоди: то поперхнувся бубликом на стадіоні на очах тисяч уболівальників футболу, то не впорався з управлінням велосипеда та врізався у дерево під час ранкової

прогулянки, то грайливо ухилявся від людини, яка жбурляла в нього свої туфлі під час офіційного виступу і т. ін.; не менш яскравим є приклад сміхової антиповедінки колишнього президента Росії Б. Єльцина та ін.). Спостерігаючи за соціальними масками, що приховують клоунську природу і потрапляючи під владу сміху, причина якого нам не завжди зрозуміла, ми несвідомо рефлектуємо з приводу своєї біокультурної двоїстості. Ми замислюємося над тим, хто ми такі, чим є цей світ культури, який ми нагромадили навколо себе, а тепер не можемо з ним впоратися. Сміючись над кимось, ми робимо дивне відкриття: в наступну мить ми самі можемо стати «клоуном» і об'єктом, а вірніше, приводом для сміху. В. Ніскер, узагальнюючи обставини карнавалізованого сьогодення, стверджує, що «...людство це не більш ніж плем'я клоунів, яке безтурботно розгойдується на хиткій сходинці еволюційної дробини [6, с. 209].

Блазень також сміхове амплуа, що не пов'язане прямо ні з одним класом, соціальною групою або професійною приналежністю. Він ні на кого несхожий, незвичний, дивний, він за межами всякої буденності та втручається в соціальну структуру історичної епохи як чужорідне тіло. Головна зброя блазня – сміх та слово, що позбавляють смислу звичні й нормовані явища, він усе зводить до матеріального «низу», він підбурювач бунту, критик, гострослов та медіатор, що на одній нозі із владою, він виставляє себе на осміяння, послабляючи соціальне напруження. Блазні постсучасної доби надягають на себе соціальні маски письменників, журналістів, політиків, акторів, сатириків, карикатуристів, представників шоу-бізнесу, але можуть бути й «місцевими блазнями», що існують в кожному колективі. На відміну від клоу-

нів, що вказують на слабкості людини, котрі є споконвічними, увага блазня зосереджується на актуальних соціальних та політичних подіях. Його випадки та уседозволеність сходять з рук лише тому, що вони «одягнені» у жартівливу обгортку. Так, на фігуру короля, який сміється, накладається фігура блазня (приміром, С. Берлусконі італійці інакше, ніж «мафіозі-блазень» не називали, а лідера ЛДПР В. Жириновського вважають визнаним блазнем при російському президенті В. Путіні). Ті, чиї соціальні маски приховують блазеньську енергію, виконують функцію викриття недосконалості суспільства, будь-якого лицемірства, закоснілості, їх носії – творці нових смислів і значень (часто через заперечення), котрі потім, будуть наслідувати інші. Проте доведене до краю блюзнірство створює атмосферу абсурду та безнадії, втрати сенсу і цілі.

Плутяга – це сміховий архетип, що позбавляє людей їхньої впевненості в собі, той хто сіє безлад й хаос, із яких повинна народитися нова норма. Діючи асоціально, профануючи святині, він все ж зазнає поразки, хоча й проявляє зверхність щодо своїх жертв. Ловкачі новітньої доби – це створювачі різноманітних фінансових пірамід, сумнівних корпорацій, державні службовці й чиновники при владі, що не мають дипломів про вищу освіту, лженауковці, нагороджені високими державними преміями, та різноманітні «побутові хитруни». До цієї категорії потрапляє широке коло соціальних масок, які насмішкуюто провокують своїх антагоністів, граючи на їхній корисливості, яка затьмарює розум, бажанні й готовності вірити в будь-що, аби отримати власну вигоду. Яскравий приклад – усілякі персонажі віртуального світу, що приховуються під гучними «ніками» та яскравими

«аватарками», видаючи себе за героїв, красенів, інтелектуалів, або марнославний «Доктор “Пі”» (Андрій Слюсарчук). Ловкачі збивають апломб та пиху, розвіюють самовпевненість та створюють ґрунт для оновлення норм та правил суспільного буття. Домінування плутяг в суспільстві виснажує і присипає, позбавляє енергії розвитку, змушуючи рости «грошове дерево у країні дурнів».

Дурень – самий яскравий і непростий сміховий архетип, бо існують просто дурні (таких безліч і їх подальше збільшення загрожує деградацією та деструктивними соціальними явищами) та Великі дурні, чиє розуміння світу настільки віддалене від масового, що більшості ще слід «дорости» до цієї «дурості». Творці, філософи, мислителі, релігійні діячі, драматурги, режисери, музиканти, художники – це ті, хто мав сміливість зробити крок та вийти зі строю, залишити «матрицю», не боятися виглядати смішним, дивними та створювати власний світ, торуючи шлях тим, хто поки що не готовий бути не таким, як усі. Виходить, у єдиній людській цивілізації самою природою «вмонтований» механізм «божевілля» окремих частин суспільства. Вони демонструють відхилення від норми, девіантний розвиток, спроби реалізації іншого шляху становлення, що пролягає поза основним як інституалізована випадковість, ресурс соціальних змін.

Суспільство, як будь-яка інша структура, передбачає наявність динамічної антиструктури як запоруки своєї життєстійкості та життєздатності. Без неї воно не може існувати, оновлюватися, перекодовувати смисли власного буття. Такою антиструктурою в цей перехідний період і виявилася соціальна трікстеріада, що зазвичай розгортається на межі гри та дійсності, на полі руйнування старих та утво-

рення нових соціокультурних сенсів і цінностей. Сміх і антиповедінка як неконтрольовані, нерегульовані, ірраціональні прояви закономірно стали найкращими провідниками соціальної антиструктури в життя. Однак у ситуації постмодерну, постсучасності або, як говорять деякі соціальні філософи, «посткультури» трікстеріада набуває нових ознак, які викликані специфічним духом нашого часу з його численними деформаціями і відхиленнями від норми.

У нових умовах слід прискіпливо придивитися до носія сміхового світосприймання, або трікстера, котрий колись не мав ніякої самостійності, а лише представляв інший міфологічний персонаж – культурного героя. Тоді його функція була похідною, вторинною. Приміром, за К. Юнгом [3], трікстер – це тільки тінь культурного героя, його несвідоме, джерело творчого натхнення, інтуїтивне начало, без якого він знесилюється, втрачає здатність оновлювати світ, знаходити нестандартні рішення, тобто вписуватися у мінливу течію часу. Прагнення звільнитися від комічного елемента культурний герой виявить лишень згодом та зможе відокремитися тільки на пізніх етапах історії і то умовно. Сам же комічний антигерой, здавалося б, назавжди повинен був бути поєднаним зі своєю «культурною» половиною. Цей нерозривний зв'язок гарантував після самих сміливих трікстерських пертурбацій встановлення певної «соціальної норми»: оновленого, а можливо зовсім іншого, значно зміненого, але все ж таки порядку. В умовах постмодерну «Тінь» (в юнгіанському прочитанні) намагається звільнитися, відірватися від культурного героя, вона демонструє амбіції на автономне існування, сутність якого – руйнування, демонтаж всього попереднього

соціокультурного надбання навіть без натяку на спроби створити якусь нову систему норм та правил, цінностей та ідеалів. Отже, важливо знати, на якому полі грає певний трікстер.

Висновки. У постмодерному середовищі архетипи сміхової стихії, використовуючи різні соціальні маски, латентно роблять свою «трікстерську справу», змінюють суспільство, руйнуючи старе, віджило та створюючи різноманітні контексти для появи нових цінностей, нового соціального світо- і смислоутворення. Однак можна стверджувати, що постсучасна трікстеріада відбувається не тільки на межі культурного світу та антиміру, але й на межі безодні. Вона не знає глибини та перспек-

тиви, це лихацький трюк, в якому є єдине намагання – намацати хоча б якусь опору у суцільній соціальній порожнечі. Пізнавані «трікстерські штучки», спрацьовуючи на новому соціокультурному матеріалі, дають настільки неочікувані ефекти, що чимраз далі потребують детального аналізу, оскільки значно збільшені масштаби й глобальний розмах сміхового «дійства» викликають певні застороги щодо можливості дійти «точки неповернення» (адже шлях трікстера – це завжди «безцільне бродіння», «просто пригода», насмішка, безкрая іронія та «...скепсис щодо будь-якого соціокультурного порядку та суспільного обов'язку взагалі» [7, с. 359-368]).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сикевич В. В., Крокинская О. К., Поссель Ю. А. Социальное бессознательное / В. В. Сикевич, О. К. Крокинская, Ю. А. Поссель. – СПб.: Питер, 2005. – 287 с.
2. Мальцева О. В. Головні ознаки та особливості постсучасної трікстеріади / О. В. Мальцева // Філософські виміри сучасної соціальної реальності: Міжнародна наукова конференція, Донецький національний університет, м. Донецьк, 14-16 квітня 2011 р. – Донецьк, 2011. – Т. II. – С. 50-52.
3. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.-Г. Юнг; [пер. с англ.]. – М.: ЗАО «Совершенство»; К.: Port-Royal, 1997. – 356 с.
4. Мальцева О. В. Сміхові архетипи та їхні характерні риси: клоун, блазень, ловкач, дурень / О. В. Мальцева // *Vedecky pokrok na prelomu tysyachalety* – 2011: VII Mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.05.2011- – 05.06.2011. – Praha: Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2011. – Dil 13. – С. 52-54.
5. Мальцева О. В. Соціальні маски сміхових архетипів в умовах сучасних трансформацій суспільства / О. В. Мальцева // Социально-психологические особенности личности в условиях трансформации общества: сборник статей по материалам II международной научно-практической конференции, г. Макеевка. 28 января 2013 г. – Макеевка: МЭГИ, 2013. – С. 132-135.
6. Нискер В. Безумная мудрость / В. Нискер. СПб.: Питер, 2000. – 288 с. – (Серия «Сам себе психолог»).
7. Гаврилов Д. А. К определению трикстера и его значимости в социокультурной реальности / Д. А. Гаврилов // Первая Всероссийская научная конференция «Философия и социальная динамика XXI века: проблемы и перспективы», 15 мая 2006 г. [материалы]. – Омск: СИБИТ, ИПЭК, СРШБ (колледж), 2006. – С. 359-368.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Sikevich V. V., Krokinskaya O. K., Possel Yu. A. *Sotsialnoe bessoznatelnoe* / V. V. Sikevich, O. K. Krokinskaya, Yu. A. Possel. – SPb.: Piter, 2005. – 287 s.
2. Maltseva O. V. *Golovni oznaki ta osoblivosti postsuchasnoyi trlksterladi* / O. V. Maltseva // *Filosofski vimiiri suchasnoyi sotsialnoyi realnosti: Mizhnarodna naukova konferentsiya, Donetskii natsionalniy univrsitet, m. Donetsk, 14-16 koltnya 2011 r.* – Donetsk, 2011. – T. II. – S. 50-52.
3. Yung K.-G. *Dusha i mif: shest arhetipov* / K.-G. Yung; [per. s angl.]. – M.: ZAO «Sovershenstvo»; K.: Port-Royal, 1997. – 356 s.
4. Maltseva O. V. *Smlhovii arhetipi ta Yihni harakterni risi: kloun, blazen, lovkach, duren* / O. V. Maltseva // *Vedecky pokrok na prelomu tysyachalety – 2011: VII Mezinarodni vedecko-prakticka conference, Praha, 27.05.2011- – 05.06.2011.* – Praha: Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2011. – Dil 13. – S. 52-54.
5. Maltseva O. V. *Sotsialni maski smlhovih arhetipiv v umovah suchasnih transformatsiy susplstva* / O. V. Maltseva // *Sotsialno-psihologicheskie osobennosti lichnosti v usloviyah transformatsii obschestva: sbornik statey po materialam II mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, g. Makeevka. 28 yanvarya 2013 g.* – Makeevka: MEGI, 2013. – S. 132-135.
6. Niskier V. *Bezumnaya mudrost* / V. Niskier. SPb.: Piter, 2000. – 288 s. – (Seriya «Sam sebe psiholog»).
7. Gavrilov D. A. *K opredeleniyu triksteri i ego znachimosti v sotsiokulturnoy realnosti* / D. A. Gavrilov // *Pervaya Vserossiyskaya nauchnaya konferentsiya «Filosofiya i sotsialnaya dinamika XXI veka: problemy i perspektivy», 15 maya 2006 g. [materialyi].* – Omsk: SIBIT, IPEK, SRShB (kolledzh), 2006. – S. 359-368.